

הרב צבי דוד רם
חבר המכון הגבוה לתלמוד ע"ש ברן
מוקדש לע"נ אשה חשובה וחסודה
הרבנית מרת יהודית חרל"פ ע"ה
אשר זכיתי להנות ולהתפעל
מחסדה, מחכמתה, ומחסידותה
מדי שבת בשבתו משך שנתיים.
יתן ה' נחמה אמתית לכל בני משפחתה היקרים
ותהא נשמתה צרורה בצרור החיים.

בענין כתב על גבי כתב

בשו"ת בנין ציון (ס' צ"ו) מובאת שאלה בענין ס"ת ישן שהתחילו
אותיותיו להמחק. ושאל השואל אם מותר להעביר קולמוס שנית על השמות
המטושטשין, או דלמא יש בזה משום מחיקת השם הישן. במאמר זה ננסה
לעמוד על שאלה זו מתוך עיון בסוגיא דכתב ע"ג כתב.

א. כתיבה ומחיקה

אי' במס' גיטין (כ.). תניא הרי שהיה צריך לכתוב את השם ונתכוון
לכתוב יהודה וטעה ולא הטיל בו דלת מעביר עליו קולמוס ומקדשו דברי רבי
יהודה וחכמים אומרים אין השם מן המובחר ע"כ. הרי מבואר דנח' ר"י
וחכמים אי כתב ע"ג כתב מועיל ככתב אי לאו. ובגמ' שם נח' האמוראים
בביאור דבריהם: דר' חסדא קאמר שם דנח' בכעג"כ בכל התורה כולה, ולכן
נח' ג"כ בגט שנכתב שלא לשמה והעביר עליו קולמוס לשמה. ואילו ר' אחא
בר יעקב קאמר דרק נח' גבי כתיבת ס"ת דבעינן זה א-לי ואנוהו, אבל בעלמא
כו"ע מודו דכעג"כ הוי כתב.

ברמב"ם מבואר דקיי"ל כחכמים אליבא דר' חסדא, ולכן למעשה קיי"ל דכתב ע"ג כתב לא הוי כתב.¹ מ"מ אכתי יש לדון אי הכתב העליון מוחק הכתב התחתון אי לאו.

אי' בגיטין (יט.) איתמר המעביר דיו ע"ג סיקרא בשבת ר' יוחנן וריש לקיש דאמרי תרוויהו חייב שתיים אחת משום כותב ואחת משום מוחק דיו ע"ג דיו סיקרא ע"ג סיקרא פטור ע"כ. ומבואר לכאור' דחיובי כתיבה ומחיקה הווין הא בהא תליא וצ"ב מדוע. והנה ר' חיים הלוי (הובאו דבריו בסטענסיל) הסביר תליי' זו בב' אופנים:

א. המח' גבי כתב ע"ג כתב היא באמת מח' אי כתב ע"ג כתב הוי כמוחק את הכתב התחתון. אם הוא נידון כמוחק, ממילא הכתב העליון נידון ככתב, כי הכתב התחתון כבר אינו.
ב. כו"ע מודו דכתב ע"ג כתב בעלמא הוי כמוחק. התליי' בין כתיבה למחיקה קיימת אך ורק בשבת, כי בשבת אינו חייב כמוחק כי אם ע"מ לכתוב. ממילא אינו חייב הן מחמת כותב הן מחמת מוחק אא"כ כתב ע"ג כתב הוי כתב.²

¹ כן פסק הרמב"ם פ"ב מהל' גירושין ה"ד. אמנם הרשב"א הביא שיטת ר"ח דמסופק אי קיי"ל כראב"י או כר' חסדא, ולכן פסק דלחומרא הוי גט. ובשו"ע (אה"ע ס' קל"א סע' ה') סתם כדעת הרמב"ם והביא דעת הרשב"א והר"ח כ"א. וע' שו"ת בנין ציון ס' צ"ו הנ"ל.

² ושמעתי מהרה"ג ר' אהרון ליכטינשטיין שליט"א דמעשה הי' בבריסק שכתבו גט לשמה, והעביר אליו א' קולמוס שלא לשמה, וגאון אחד חשב שיעברו אליו קולמוס פעם שלישית לשמה, ויוכשר הגט ממ"נ □ אי כתב ע"ג כתב הוי כתב, הרי הגט "השלישי" כשר הוא, ואי לא הוי כתב, הרי הכתב הראשון קיים ולא הועיל כלום אפי' בכתיבה השנית. והעיר ר' חיים הלוי דיתכן דאף דאין הכתב השני (או השלישי) נחשב ככותב, מ"מ שפיר הוי מוחק ובטל הכתב הראשון, וזה כמהלך השני שהבאנו בפנים.

לפום ריהטא שאלת הבנין ציון ביחס למחיקה בס"ת תהי' תלוי' בבי' המהלכים הנ"ל. כבר הזכרנו דקיי"ל דכתב ע"ג כתב לא הוי כתב. א"כ לכאור' יוצא דלפי המהלך הראשון של רח' חיים הלוי כתב ע"ג כתב לא הוי כמוחק בס"ת, דכתיבה ומחיקה הוויין הא בהא תליא, ואילו לפי המהלך השני כתב ע"ג כתב הוי כמוחק את השמות בס"ת, דכתב ע"ג כתב בעלמא הוא מוחק.

אמנם ע' בשו"ת תשב"ץ (ח"א ס' קכ"ז) דנשאל על שאלה דומה לשאלת הבנין ציון והשיב וז"ל לענין מחיקת השם דכתב תחתון הוי כתב ועליון לית לן דהוי כתב והוי מוחק את השם עכ"ל. ולכאור' כוונתו היא דדווקא מפני דכתב ע"ג כתב אינו נידון ככתב -- לכן הוי מוחק. ומשמע דאילו הי' כתב, לא הי' מוחק. ולפי המהלכים שהצגנו לעיל הדברים סתומים.

ב. כתב על גבי כתב כמוסיף

אפשרות בביאור דברי התשב"ץ נמצאת בדברי ספר התרומה (הל' תפילין עמ' 134):

והיכא שנפלה טיפת דיו בתוך חלל אות ... ואין שמה עליה
אין תקנה למחוק הטיפה כמו חק תוכות דפסול ... וכיון
שהאות פסול אין להכשירו ע"י חוזר ומעביר עליו קולמוס
לאחר שנתקנה בסכין ... [ד]חק תוכות שאין שם אות עליו
[ר' יהודה] מודה דהעברת קולמוס לא משוי ליה גט.

והדברים מפורשים. בעל התרומה מבין דאף היכא דקיי"ל דכתב ע"ג כתב הוי כתב, אינו מהווה כתב חדש לגמרי המאבד כל זכר של הכתב

הראשון, אלא הוא משלים ומוסיף על הכתב התחתון. ממילא, אם אין שם אות על הכתב התחתון, אין הכתב העליון בעצמו יכול לפעול כלום.

ונראה דאף התשב"ץ ס"ל כבעל התרומה, ולכן ס"ל דאם הכתב העליון הי' נידון ככתב, לא הי' נחשב כמוחק. הרי להדיא דשיטתו היא דכתב ע"ג כתב רק מהני במידה שהוא אינו נידון כמוחק אלא כמוסיף. והתשב"ץ מוסיף חידוש על דברי בעל התרומה וטוען כי אם כתב עליון אינו כתב -- כלו', שאינו מוסיף כלום לכתב התחתון -- הרי הוא כמוחק את הכתב התחתון.³ ובביאור דבררי הגמרא, נר' דהתשב"ץ יסבור כמהלך השני של ר' חיים הלוי, דדוקא בשבת כתב ע"ג כתב הוי כתיבה במידה שהוא מחיקה, ובעלמא יסבור הוא דהשייכות בין כתיבה חמחיקה מתבטאת בכך דכתיבה הוי דווקא כשאינו מחיקה.

ג. כתב על גבי כתב כמוחק

מהלך שונה מתגלה בדברי שו"ת תרומת הדשן (סי' מח):

שאלה: אותיות ותיבות בתפילין שנמחקו קצת אבל עדיין רישומן ניכר ורצה להעביר עליהם קולמוס לפי שחושש

³ ויש להעיר דאף דהסברנו דהתשב"ץ ס"ל כבעל התרומה, מ"מ אין הכרח שבעל התרומה יסבור כתשב"ץ, דיתכן דאף אי כתב ע"ג כתב מועיל דווקא ככתב המוסיף, וכמו שביארנו, הוכרח דהוי מוחק כשאינו מועיל ככתב.

וע' בשו"ת בנין ציון הנ"ל דביאר דהתשב"ץ ס"ל כשיטת הרמב"ן, דכתב ע"ג כתב בעלמא הוי בתב, ורק לגבי שבת אינו כתב דמלאכת מחשבת בעינן וליכא ע"ש. וכ' דלכן הוי העברת קולמוס מחיקה במידה שהיא כתבלענין ס"ת. ולענ"ד נ' דהשתמט מל' התשב"ץ שהבינו בפנים.

שמא יתמחקן עוד יותר שלא יהא רישומן ניכר שרי
למעבד הכי או לאו?
תשובה: ... שרי להעביר קולמוס על הכתב להטיבו
ולחדשו כדי שלא יתמחק יותר דכיון דעכשיו הכתב כשר
הוא ומה שיוסיף עליו אינו אלא שישמרנו שלא יתקלקל
כה"ג לא חשיב כתיבה שלא כסדרן.

תרומת הדשן מתיר מפני שאין הכתב העליון מוסיף כאן כלום
בכשרות הכתב התחתון. משמע, שאם הכתב העליון כבר נמחק כשיעור פסול,
הי' הכתב העליון נחשב שלא כסדרן. ונחזי אנן: הרי לדברי ספר התרומה
הנ"ל כתב עליון מוסיף על כתב התחתון, והי' אמור להחשב ככסדרן, אפילו
אם הכתב התחתון הי' נמחק שיעור פסול.

ונראה דתרומת הדשן מבין שאין כתב ע"ג כתב מוסיף על הכתב
התחתון, אלא שנחשב הוא ככתב דווקא מפני שהוא מוחק את הכתב התחתון
ומאבדו. לכן ניתן להסיק ג"כ שהוא יסבור כמהלך הראשון של ר' חיים הלוי,
שיש תליי' מוחלטת בין כתיבה למחיקה.

ד. דיו על גבי סיקרא

תוס' בסוגיין (יט. ד"ה דיו ע"ג דיו פטור) מקשים דבסוגיין מבואר
דדיו ע"ג דיו אינו כתיבה בשבת, והרי הוא כתב ע"ג כתב, ונחשב כתיבה לר'
יהודה לכו"ע ולחכמים לר' אחא בר יעקב. ומתציים דאף מי שסובר דכתב
ע"ג כתב הוי כתב רק ס"ל כן כשהכתב העליון מתקן במידה מסוימת את

הכתב התחתון. לכן מעביר קולמוס כדי לקדש את השם הוי כתב שהוא מתקן, ואילו דיו ע"ג דיו סתם לכו"ע אינו כתב.

אמנם המהרש"א על אתר מקשה דלכאורה יסודם של תוס' הוא כנגד

סוגיין:

בעא מיניה ריש לקיש מר' יוחנן עדים שאין יודעים לחתום
מהו שיכתבו להם בסיקרא ויחתמו -- כתב עליון כתב או
אינו כתב? א"ל אינו כתב. א"ל והלא למדתנו רבינו כתב
עליון כתב לענין שבת? א"ל וכי מפני שאנו מדמין נעשה
מעשה?

והרי חתימת העדים תיקון הוא כלפי הכתב התחתון, שאינו מהווה
כתב ידם של העדים, ולפי תוס' היה אמור להיות כתב!

תוס' הרא"ש (כ. ד"ה) עומדים כבר על קושי' זו בהצגתם את היסוד:

וגבי עדים שאין יודעים לחתום מאחר שאין כותבין
בסקרא אלא כשיחתמו העדים עליו לא חשיב כתב העדים
תקון לראשון כיון שלא נכתב אלא בשבילם.

ודבריהם סתומים לכאורה, כי הרי דווקא מפני שהכתב התחתון
נכתב בשביל העדים, הרי הכתב העליון מהווה תיקון לו.

ונר' שהסבר מבוסס על מה שהסברנו לעיל. אמת היא דלפי המהלך
שזיהינו כמהלכם של בעל התרומה והתשב"ץ, דכתב ע"ג כתב מועיל כי הוא
מוסיף על הכתב התחתון, דברי תוס' הרא"ש חסרים ביאור. אם הכתב
התחתון נכתב בדווקא בשביל הכתב העליון, הרי ברור שהכתב העליון מוסיף

עליו והי' אמור להועיל. אבל נראה שתוס' הרא"ש ס"ל כמהלך תרומת הדשן, שכתב ע"ג כתב מועיל דווקא כשמוחק ומאבד את הכתב התחתון. לכן זה שהכתב התחתון נכתב בשביל העליון גריעותא היא, שאין הכתב העליון יכול לאבדו, רק להוסיף עליו ולבטל לו. לכן פשוט הוא שאינו מועיל ככתב.⁴

ה. סיכום

פתחנו בשאלה של ס"ת שהתחילו אותיותיו להמחק, אם מותר להעביר קולמוס על השמות, או אם יש בזה משום מחיקת השם. לפי הדברים שביארנו יוצא למעשה כדלהלן:

א. לפי תרומת הדשן ותוס' הרא"ש, כתב ע"ג כתב מוחק הוא את הכתב התחתון. אבל אנן קיי"ל דלא הוי כתב, ולכן אין כאן בעי' של מוחק.

ב. לפי התשב"ץ ובעל התרומה, כתב ע"ג כתב אינו נתשב כמוחק אלא כמתקן. כיון דקיי"ל דכתב ע"ג כתב אינו כתב, מילא אין הכרח לו' שהוא מוחק – אבל התשב"ץ ס"ל כן. ברם, אין דברי התשב"ץ אמורים אלא בכה"ג שהאותיות מחוקים בשיעור שנפסלו מתורת אות, אבל אם רק נטשטשו מעט (כנידון של תרומת הדשן) וודאי דאף התשב"ץ יודה בכה"ג.

⁴ ואחר כתבתי דברים אלא ראיתי בספר מנחת אשר על מס' גיטין (ס' כ"ה) שירד להרבה מהדברים שביארנו ע"ש.